

ZAPISKI IN GRADIVO

POROČILO O KONTROLI KRČMARSKIH MERIL IZ LETA 1579

SERGIJ VILFAN

Kakor so se razločki med krajevnimi merami v teku srednjega veka čedalje bolj povečevali, tako je bil nadzor nad merili neenoten in prepuščen v glavnem zemljiškim gospostvom in mestnim avtonomnim organom. K nekoliko večji enotnosti (npr. glede uteži) je včasih najbrž bolj prispeval trgovski promet kot pa oblast.

V 16. stoletju so se povečale težnje po poenotenju (npr. žitnih mer za vso deželo), organizacija nadzora pa je slej ko prej ostala precej razdrobljena. Ob uvedbi vinskega daca so v tretji četrtini 16. stoletja predpisali nove, enotne mere za točenje vina na drobno. Vinski dac je bil davek na potrošnjo (trošarina, akciza) vina, torej posredni davek, ki so ga nalagali krčmarjem in ki naj bi ga prejemal deželni knez. Za odmero in pobiranje tega davka so uvedli mero za dac (*tatzmass*), ki je do leta 1576 (po dosedanjih podatkih iz literature) imela prostornino okroglo poldrugega litra (1,4994), nato pa so jo zmanjšali na 1,381 litra. V nadaljnjem se bo pokazalo, da podatek o zmanjšanju leta 1576 vsaj za Kranjsko ne drži, vendar je to posebna tema. Razlike med raznimi bokali in še povrh spreminjanje bokala za dac so namesto poenotenja prinesle pravo zmedo in seveda odprle krčmarjem nove možnosti za goljufijo pri meri — bodisi na račun davka, bodisi na račun strank ali pa obeh.

Ker je šlo za deželnoknežji dohodek in za enotno predpisano mero, je moral za red skrbeti upravitelj deželnoknežjega premoženja. Na Kranjskem je bil to deželni vicedom s sedežem v Ljubljani, ki je bil hkrati nadzorni in drugostopenjski organ za deželnoknežja mesta, kjer je bilo tudi največ krčmarjev. Na gospostva fevdalcev pa je mogel seči le z njihovim pristanikom.

Tako je vicedom okrog leta 1574 razposlal po Kranjskem vzorce meril za vinski dac. Ko neredu pri vinskih merah ni hotelo biti konca, je sklenil, naj se merila kontrolirajo na terenu in je — vsaj ponekod — to delo opravil s svojim osebjem. O tej kontroli, ki je izjemoma niso opravili avtonomni mestni in tržni organi, temveč je bila izvedena na deželni ravni, je ohranjeno poročilo, ki ga je 9. februarja 1579 predložil vicedomski urbarski davkar Gašper Slatinšek neimenuvanemu naslovniku, gotovo samemu vicedomu, ki ga naslavlja »*vaša strogost in gospod*«. Iz datuma poročila lahko sklepamo, da je bila kontrola opravljena v začetku leta 1579 ali (če poročilo ni bilo sestavljeno takoj po opravljenem delu) proti koncu leta 1578.

Slatinšek je objездil Gorenjsko četrt, in sicer po vrsti: Kamnik, Kranj, Tržič, Radovljico in Škofjo Loko. Povsod se je najprej zglasil pri mestnem sodni-

ku in mu pokazal vicedomovo pooblastilo. Ponekod so sestavili bolj ali manj številno komisijo, ki je pod Slatinškovim vodstvom obhodila krčme, kjer so ji morali pokazati merila. (Ali so res vsa videli, je vprašljivo in tudi Slatinšek je ponekod o tem podvomil.) Kositrna merila so pogosto imela znotraj po dva čepa ali gumba (*zapfen*), od katerih je eden zaznamoval odpravljen mero za dac, drugi pa staro mero na čep (*zapfenmass*), ki je bila veljavna. Takim merilom je Slatinšek z nožem odstranil čep, ki je zaznamoval mero za dac, pravi čep pa je pustil. Kjer pa je naletel na neprave lončene mere, jih je ali razbil ali pa prepustil mestnemu sodniku, ki naj bi krivca kaznoval. Nekatera mesta v Slatinškovem poročilu je mogoče razumeti tudi tako, da so bila lončena merila sploh prepovedana.

V Kamniku je Slatinšek začel kar pri samem sodniku (ki je torej očitno sam imel krčmo). Kositrna posoda na polici je imela pravo mero. Poliču, iz katelega so vpricho njega pili domačini, je Slatinšek izrezal čep in ga vrgel na mizo, češ da sodniku ne pristojta, da bi točil vino z mero za dac. (Nadzorniki so očitno vedno ljubili nekoliko slikovit nastop.) Vendar je Slatinšek sumil, da ima sodnik v kleti še taka in podobna merila, ki mu jih ni pokazal. V spremstvu treh mestnih svetnikov je nato pregledal dvanajst krčem, kjer je iz kositrnega posodja rezal čepe za dac. Lončene bokale, poliče in maseljce je deloma razbil in lastnike dal poklicati pred sodnika. Tako je »*Pri palici na trgu*« našel nepravna merila: en bokal, pet poličev in pet maseljcev. Ali je sodnik krivce res kaznoval, Slatinšek ni preveril, menil pa je, da bi bilo treba sodnika samega kaznovati, če tega ni storil. To bi bilo potrebno zaradi doslednosti in zato, da bi se — krili stroški.

Posebej poroča Slatinšek o tem, kako sta s sodnikom prišla v hišo Petra Šavnicarja, ki ga ni bilo doma, njegova žena pa se je nespodobno vedla in je preklinjala ter zmerjala vicedoma in druge, tako da sta morala brez uspeha oditi, ne da bi bila videla kakih dvajset lončenih meril, ki naj bi bila »*gori v izbi ob zidu*«, a so vsa — na začudenje Slatinškovih spremljevalcev — izginila. Mesto sicer ni prav jasno, vendar je videti, kot da hoče pisec namigovati na coprnijo. Peter Šavnicar očitno ni bil meščan, tako da komisija ni mogla vztrajati pri pregledu.

V Kranju, kjer je mestni sodnik sklical kar šest svetnikov, so Slatinšku zagotovili, da se drže tegale reda: Tiste vinske mere, ki so jih pred petimi leti dobili od pokojnega vicedoma, izročajo ob vsakoletnih volitvah novemu sodniku z nalogom, naj dvakrat letno obhodi in preveri merila. Imajo tudi »*železno zna-*

menje mesta«, s katerim hodijo po hišah in zaznamujejo nova kositrna vinska merila, ki še niso bila preizkušena, tako da so povsod prava, z mestnim znamenjen opremljena merila. Kranjčani so torej imeli mestni pečatnik, s katerim so zaznamovali preverjena kositrna merila; gotovo je bil majhen v obliki štanice ali punce, s podobo mestnega grba. Z idealno podobo, ki so mu jo prikazali Kranjčani, se je Slatinšek iz tega ali onega razloga zadovoljil, saj o kakem pregledovanju po krčmah ne govori.

Iz Kranja je Slatinšek prijezdil v Tržič, ki ni bil deželnoknežji trg, temveč je obsegal dva dela in je na ta način imel tudi dva gospoda. Po Valvasorju in sicer vemo, da je oba dela ločila cesta, ki je nekdanj potekala skozi naselje. Del Tržiča je spadal pod gospodstvo Paradažarja, drugi pod Winklerjevo. Winklerjev oskrbnik se je o Slatinškovem obisku posvetoval s Paradažarjem, ki je z vso vljudnostjo sporočil pozdrave za vicedoma, vendar je dal Slatinšku jasno vedeti, da Tržič spada pod deželne stanove. Izjavil je, da bo od deželnega odbora (torej od stanovskega organa!) zahteval vzorce za vinsko mero in obljubil, da bo skrbel za red. V Tržiču torej Slatinšek ni ničesar opravil.

Za neuspeh v Tržiču se je odškodoval v Radovljici. Tam mu je sicer sodnik (podobno kot kranjski mestni očetje) zagotovil, da je še to leto z etalonom, ki ga je dobil pred petimi leti, kontroliral merila. Kljub temu zagotovilo je Slatinšek v družbi sodnika in še meščana Klemena Prešerna obšel vse krčme, kjer je baje na mnogih krajih našel nepravne lončene posode in jih deloma razbil. Druge je skupaj s tremi premajhnimi kositrnimi poliči prepustil sodniku. Iz mnogih kositrnih posod — bokalov, poličev in maseljcev — je izrezal čep za dac. Ker je kljub sodnikovemu zagotovitvi, da je pred kratkim kontroliral merila, našel še veliko nepravilnih posod, je Slatinšek sumil, da si sodnik ni upal dovolj resno ukrepati. Naročil mu je, naj krivce kaznuje, sicer bo vicedom kaznoval njega, sodnika.

V Radovljici je Slatinšek celo spisal seznam lastnikov nepravilnih meril: Lovre Mule — kositrni polič z dvema čepoma; Lenart Videc — prav tako in lončen bokal (zaplenjen); Matevž Zavit — nepravilni vrč-bokal (zaplenjen) in dve kositrni posodi s po dvema čepoma; čevljar Žerjavec — kositrna posoda z dvema čepoma, nepravilni lončen vrč-bokal (zaplenjen); farovž — kositrna posoda z dvema čepoma; kositrni polič je Slatinšek na sredi predrl in vanj zvrtil veliko luknjo, pri čemer je bil navzoč župnik in nekaj kaplanov. Tako obilna, kot bi pričakovali po prejšnji pripovedi, bera očitno vendarle ni bila.

Slednjič je Slatinšek prijezdil v Škofjo Loko. Tudi ta ni bila deželnoknežja, temveč freisinška, in bi se bili Ločani lahko vicedomovega poslanca znebili tako, kot sta se ga gospoda v Tržiču. Najbrž prav zato ni šel po krčmah, temveč je ostalo le pri pogovoru. Slatinškovo pooblastilo je moral škofjeloškemu mestnemu sodniku prebrati mestni pisar, saj sodnik sam ni znal ne brati, ne pisati in še manj nemški (*aber herr*

richter weder lesen, schreyben, noch weniger teutsch khan). Tudi tu je moral mestni sodnik dvakrat letno z etalonom, prejetim pred petimi leti, obhoditi mesto in kontrolirati merila. Sodnik je zagotovil, da je loško kositrno posodje označeno z mestnim znamenjem (gotovo grbom), lončenih merskih posod da v Škofji Loki nimajo. Slatinšek je opozoril sodnika, naj zabiča lončarjem, naj se obvarujejo škode, ki bi jim nastala, če bi v mesto nosili na prodaj lončene posode (merila). Sodnik je odgovoril, da bo to dal razglasiti na tedenskem sejmju; ker pa lončarji sami večkrat pridejo k njemu, jih bo tudi sam opozoril na to. S Škofjo Loko je Slatinšek končal svoj pohod po Gorenjskem. Kdo je objездil druge dele Kranjske in kako je bilo tam, za zdaj ne vemo.

V vseh navedenih krajih so zahtevali, naj bo red tudi pri merilih v farovžih in na podeželju. Trdili so, da v farovžih uporabljajo za žita mala merila in ne deželne mere, kot je bila razposlana. (Res so med leti 1569 do 1577 poenotili kranjsko žitno mero na podlagi ljubljanske.) Župniki so prodajali (očitno desetinsko) žito, meščani pa so ga kupovali. Prodajalec rajši prodaja po manjši meri, kupec pa bi rad večjo — seveda pri enaki ceni.

* * *

Slatinškovo poročilo je zgodnji primer na terenu izvedene kontrole meril, hkrati pa tudi nazorna podoba o križih in težavah, ki so se pojavljali pri poenotenju mer in prilagoditvi meril predpisom. Pri tem so fiskalni predpisi le še prispevali k neredu.

Tudi sama kontrola ni potekala povsod enako. Pri samih krčmarjih je bila opravljena le v Kamniku in v Radovljici, pri čemer se ne moremo znebiti vtisa, da je bilo mnogo odvisno od slučaja (kakega vrčka ni težko skriti ali ga ne pokazati) in od Slatinškove dobre volje ali nejevolje. V Kranju se je zadovoljil z zagotovili, da je vse v najlepšem redu. V dveh krajih pa ni imel nobene moči — v Tržiču so ga prav vljudno postavili pred vrata, v Škofji Loki pa se je moral zadovoljiti z obljubami.

Mimogrede pa smo zvedeli za podatek, ki bo za marsikoga presenetljiv. Kdor še vedno verjame stari zgodbi, da so bili vsi meščani na Slovenskem Nemci, bo gotovo presenečen, da niti mestni sodnik v Škofji Loki ni znal nemški. Ker je predsedoval mestnemu svetu in sodišču, iz tega sledi, da so vsa uradna dejanja mestnega sodišča s pravnimi vred potekala v slovenščini.

OPOMBE

Glavni vir za ta članek je v Arhivu SR Slovenije, v vicedomskem arhivu I, fasc. 130, zdaj škatla 250, pod signaturo Lit. P I-6. Sèm je bil pred nedavnim prenesen s svojega prejšnjega mesta v istem fondu, fasc. 104a. Ta vir sem navedel in samo deloma uporabil v razpravi: S. Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (16.—19. stoletje), Zgodovinski časopis VIII

(1954), 27—86. V tej razpravi so tudi nadaljnji napotki na vire in literaturo. Slatinškovo poročilo je vsaj za zdaj težko

uskladiti s podatki starejše literature o merah za vinski dac. O dachu so potrebne posebne raziskave.

O RAZŠIRJENOSTI ORGANIZACIJE JUGOSLOVANSKIH NACIONALISTOV NA SLOVENSKEM DO SREDINE LETA 1924

BRANKO ŠUŠTAR

Po prvi svetovni vojni se je iz težnje po močni, narodnostno enotni jugoslovanski državi iz mladinske organizacije osnovane marca 1921 v Splitu pod vplivom Demokratske stranke razvila Organizacija jugoslovanskih nacionalistov (Orjuna),¹ zagovornica centralizma in unitarizma. Nasprotovala je »*vsakemu plemenskemu separatizmu*«, internacionalizmu delavskih strank in bila nepomirjena z italijansko zasedbo krajev zahodno od rapalske meje. V svojem nastopanju se ni odpovedovala tudi fizični moči svojih članov, saj so menili, da je sila dobra in plemenita, če je uporabljena za visoke etične ideale.² Ta teroristični značaj organizacije pa je naletel na nasprotovanje in na enačenje s fašističnim gibanjem, tako pri Slovenski ljudski stranki kot pri delavskih strankah, zlasti komunistih. Orjuna je na Slovenskem poznana predvsem zavoljo spopada z delavstvom v Trbovljah 1. junija 1924 ter predstavljena kot (pro)fašistična protidelavska organizacija najbolj v tej luči. Novejša ocena opozarja na neutemeljeno poudarjanje obračunavanja Orjune s KPJ in naprednim delavskim gibanjem ter izpostavlja izrabljanje Orjune s strani centralističnih in unitarističnih sil za teroristično organizacijo usmerjeno proti Radičevemu hrvaškem kmečkem gibanju, Slovenski ljudski stranki, revolucionarnem gibanju s KPJ itd.³ Opazna pa je tudi nestrpnost Orjune do pripadnikov manjšin, pri nas zlasti nemške.

Mestni odbori Organizacije jugoslovanskih nacionalistov (mestne Orjune) so nastajali z dejavnostjo poverjenikov, ki so zbirali somišljenike dokler ni njihovo število preseglo dvajset. Takšno poverjenišтво je sklicalo nato informativni sestanek, izbralo pripravljalni odbor, ki je sklical ustanovni občni zbor na katerem so izvolili definitivni odbor. Ta je bil dolžan javiti »*pristojni pol. oblasti, da se je ustanovil mestni odbor za dotičen kraj*«. ⁴ Čeprav časopisne novice omenjajo, da obstaja Orjuna v nekem kraju že, ko je tam nastalo poverjenišтво ali so sklicali informativni sestanek, pa je za datum nastanka bolje upoštevati ustanovni občni zbor s katerim organizacija »*prične delovati v smislu pravil*«. ⁵ Gotovo je za pričakovati, da so vesti v »*Orjuni, organu jugoslovanskih nacio-*

nalistov« o nastajanju novih organizacij tudi propagandnega namena, hkrati pa je bilo po pisanju tega glasila sodeč, v več krajih le poverjenišтво Orjune po pisanju njihovega glasila sodeč, ohranjena pa so potrjena pravila mestnih (krajevnih) odborov.⁶

V primerjavi z ostalimi deli Jugoslavije, se je Orjuna razširila na Slovensko najkasneje,⁷ a prav tu doživela kar presenetljiv odmev. Prve organizacije Orjune so omenjajo v začetku oziroma spomladi leta 1922. K razmahu nacionalistične Orjune iz Dalmacije v notranjost države so pripomogli zlasti dalmatinski študentje, ki so tvorili jedro v *Ljubljani* osnovane organizacije aprila 1922.⁸ Prva organizacija je doživela nasprotovanje klerikalcev, komunistov, starih liberalcev in zlasti državne oblasti, saj je pokrajinski namestnik Ivan Hribar menda kar štirikrat odbil, da jim potrdi pravila.⁹ V drugi polovici maja so v Orjuno vabili tudi v Jutru, ko je Odbor Orjuna Ljubljana pozival »*nacionalno četeče Jugoslovane, da pristopijo k organizaciji*«. ¹⁰

Tako tudi ni nenavadno, da je bil prvi nastop orjunašev vezan na študentsko življenje, ko je prišlo do incidenta na skupščini Podpornega društva jugoslovanskih akademikov 17. maja 1922 in je bil med splošnim pretepom izstreljen strel. Slovenec je dogodek komentiral v članku »*Prvi nastop jugofašistov v Ljubljani*«¹¹ ter za pretep obtožil dalmatinske študente, člane Orjune, pa tudi strel naj bi oddal eden izmed njih, kasnejši urednik glasila »Orjuna«.

Pomladi 1922 sta bili osnovani tudi organizaciji na *Bledu* in v *Celju*. Omemba blejske Orjune je povezana z bivanjem novoporočenega kraljevskega para junija 1922 na Bledu, ko so Aleksandru in Mariji Karadjordjevič v čast postavili člani Orjune slavolok z začetnicama A M. V tem času se omenja tudi Orjuna v *Celju*.¹² Konec leta 1922 je nastajala Orjuna tudi v *Mariboru* in zadnje dni januarja 1923 je bila osnovana mestna Orjuna v *Mariboru*, prva na področju mariborske oblasti.¹³ Konec leta 1922 je nastala Orjuna še v *Radovljici* in najbrž še na *Jesenicah*,¹⁴ pa tudi v *Šiški*.¹⁵

Največji razmah je doživela Orjuna v letu 1923. Na *Notranjskem* so osnovali podružnico Orjune v